

ANTAL STAŠEK

Dílo Antala Staška, rostoucí z autorova rozjitřeného citu pro spravedlnost i z jeho obsáhlých životních zkušeností, sledovalo cíl proniknout k ústředním lidským a společenským problémům své doby. Jeho dlouhá dráha začíná verši; v nich se zrcadlí romantické pocity zklamání soudobým stavem i romantická touha po činech a sen o svobodě. Uměleckým polem, na němž se nejlépe uplatnil Staškův svérázný talent, je však próza. Staškovy povídky a romány, spjaté ponejvíce s rodným podkrkonošským krajem, vyrovnávají se s tíživou problematikou života lidí odkázaných na chudá pole nebo na práci v továrnách a analyzují mravní, národnostní a sociální otázky maloměstské společnosti. Odrážejí různé etapy autorova názorového vývoje a sdružují prvky umělecky nevyrovnané. Ale spojuje je jednotný smysl: nesmiřitelnost boje proti každému útisku a neohrožené hledání cest, po nichž by bylo možno dojít k svobodnému životu lidu. Podle proměnlivých dobových souvislostí a podle zákonitě se vyvíjejícího a stále revolučnějšího Staškova vztahu ke skutečnosti mění se náměty, postavy i myšlenky jeho děl. Nalézáme v nich umělecký dokument spletité situace na vesnici i na malém městě, sledujeme osudy továrních dělníků i národnostní problematiku. Stašek nám představuje bouřlivý ruch života a myšlenkového proudění celých společenských tříd. Ztělesňuje postavy trpící vnitřním nepokojem a svírané malicherností maloměstského okolí, živelné bouřliváky, snílky a odbojníky planoucí myšlenkami třídního boje a revoluce.

Staškův život a jeho dílo jsou ojedinělým příkladem čestného a osobitého vývoje spisovatele, pracovitého dělníka literatury vyrostlého v ovzduší ideálů roku 1848 a šedesátých let, kterého myšlenková důslednost, schopnost revidovat překonané názory a živý smysl pro spravedlnost dovedly k pochopení úlohy proletariátu a k přimknutí k jeho ideologii a k jeho revolučnosti.

Verše a první próza

Staškovo dílo, podílející se téměř po sedm desetiletí na vývoji české literatury, dílo, které počínalo v bouřlivé atmosféře státoprávních bojů na konci let šedesátých a končilo v dobách první republiky, tkvělo hlubokými a pevnými kořeny v životě podkrkonošského kraje. Když se v osmdesátých letech pokoušel Staška charakterizovat Jan Neruda, napsal: „Stašek je individualita mohutná: drsná jako ty vrcholy krkonošských skal, mezi nimiž stála kolébka jeho, ale přitom jako tyto půvabná a žulového jádra.“* A když uvažoval roku 1931 nad jeho uzavřeným dílem F. X. Šalda, volil pro autora obdobný obraz: „Byl to sukovitý horský kmen, šlehaný vichřicemi i mrazy, zkřivený a zohýbaný, ale pevné jaderné skladby vnitřní.“** Tyto příbuzné charakteristiky velmi dobře vystihovaly osobitý ráz celé Staškovy literární tvorby. Rostla z problematiky, která hýbala spisovatelovým rodným krajem, v němž strávil většinu svého života, a zaujímalá ke skutečnosti vztah blízký postoji tamějších lidí ke světu.

Staškovy prvotní životní osudy byly značně pestré. Antal Stašek, vlastním jménem ANTONÍN ZEMAN, se narodil 22. července 1843 ve Stanovém u Vysokého nad Jizerou. Tedy v chudém Podkrkonoší, v oblasti prostírající se na neúrodných stráních mezi řekami Jizerou a Kamenicí. Staškův otec, hospodařící na malém statku, byl pokračovatelem starých písmáckých tradic; jeho lidová hloubavost a nespokojenost soudobými společenskými poměry neústila u něho v svérázné, ale plané rozumování o světě, nýbrž v živelně odbojný a rebelantský postoj. Staškova osobní houževnatost a radikální poměr ke skutečnosti, to byly také rysy, které si spisovatel odnesl z domova a které ho charakterizovaly po celý život. Jako nejstarší z deseti synů byl určen na studia. Gymnasium začal studovat v Jičíně, v městě s čilým kulturním ruchem, ale maturoval v Krakově, kde pobýval u svého strýce. Rovněž práva, ačkoliv je počal studovat na pražské universitě, dokončil roku 1865 v Krakově.

Stašek si zvolil advokátské povolání; během prvního desetiletí své praxe působil jako koncipient v Kolíně, potom několik let v Praze a konečně v Roudnici. Mezitím roztrpčen domácími politickými poměry odjel na rok (1874—1875) jako vychovatel do Ruska. Avšak od mládí toužil stát se spisovatelem. Ačkoliv jeho zaměstnání vyžadovalo hodně času a energie, využíval každé volné chvíle pro literární práci. Ve vzpomínkách se zmiňuje o tom, jak v něm neustále zápasily povinnosti se zálibou v literatuře: „Pokud jsem byl advokátem, překáželo mé úřední zaměstnání mému spisovatelství a naopak. Bývaly to časté spory; ale skoro pokaždé vítězila spisovatel nad právníkem. Bývalo mně milým útlukem před kancelářským prachem a jinakou veřejnou

* Antal Stašek, *Humoristické listy* 1885.

** Šaldův zápisník IV, *Siluetta Antala Staška*.

činností, když jsem navečer mohl zavřít svou dílnu a zasednout k slovesné práci.“* Antal Stašek přemáhal všechny obtíže svou vytrvalostí a pracovitostí. Přesto však ho zaměstnání odvádělo od literární tvorby, takže v ní vznikaly dočasné odmlky, a nutilo ho často k většímu chvatu při psaní.

Ovšem advokacie nebyla pro Staška jen přítěží. Toto povolání, v němž se setkával s mnoha lidmi a nahlédal do skrytých pohnutek jejich jednání a při němž neustále analyzoval jejich skutky a psychologii, dávalo mu mnohostranné poznání lidí, jejich individuálních osudů i sociálních konfliktů. Doplňovalo tak bohatými podněty jeho poznání veřejných a politických poměrů. O tom, jak Stašek prožíval a pojímal rozmanité otázky českého společenského a politického vývoje, podávají svědectví jeho *Vzpomínky*. Je v nich zachyceno, jak živě autor cítil „ovzduší roku osmačtyřicátého“ a jak ho ovlivňovala bouřlivá atmosféra šedesátých let. Vyplývá z nich, jak citlivě a do hloubky chápal otázky národního zápasu, zejména vztahy česko-německé a s jakým porozuměním přistupoval k sociálním problémům české vesnice a českého dělnictva. Nejrozmanitější zážitky, dobře patrné ze *Vzpomínek*, přesvědčivě vysvětlují a odůvodňují Staškovo radikální politické stanovisko a jeho sociální názory. Vždyť žádný spisovatel z jeho generace nepocítil tak bezprostředně jako Stašek problémy, které s sebou přinášel vznik a rozvoj dělnické třídy, prudký rozmach průmyslového podnikání a nové třídní napětí; nedaleko na Petruškových vrších scházely se roku 1868 tábory lidu a ve Svárově vypukla první velká, krvavě potlačená stávková textilních dělníků, při níž jeho vlastní bratr a strýc byli zraněni.

Otázky, které vyplývaly z rušných soudobých událostí Staškem vnímavě pozorovaných, představovaly hlavní inspiraci jeho literární tvorby. Velké životní zkušenosti, znalost lidských osudů, schopnost analyzovat lidskou povahu a věcný a kritický smysl pro skutečnost, to byly vlastnosti, které vytvářely její realistický základ. Posiloval jej i Staškův literární zájem o ruský realismus, na němž nejvíce obdivoval to, jak dovedl s naprostou otevřeností ukázat lidské nitro; o Turgeněvi napsal u nás průkopnickou studii (*Ruské básnictví a Turgeněv*, Osvěta 1873). Avšak vedle tohoto realistického základu uplatňoval se v Staškově tvorbě silně také svět romantiky. Dílo Byronovo a polská literatura, hlavně Słowacki, o němž rovněž psal (*Julius Słowacki a jeho doba*, Osvěta 1872) a jehož *Anelliho* pro Květy přeložil, poutali jeho pozornost. V duchu těchto romantiků sledoval při zpracování svých námětů, rozvíjených s bohatou obrazností, nejvyšší ideové cíle. Svými postavami ztělesňoval celé filosofické koncepce a v jejich nepokojných duších analyzoval bouřlivý svár myšlenek a citů, titánských předsevzetí a lidských vášní. Bezprostřední poznání a věrné zobrazení lidí mísilo se v Staškově tvorbě se scénami

* Z kapitoly O své literární tvorbě, *Vzpomínky*.

a s motivy, vytvářenými pomocí romantické fantazie nebo rozumové konstrukce. Stýkala se v ní autorova důvěrná znalost lidí a života s opravdovou vůlí řešit závažné společenské a myšlenkové problémy a pojímat lidské osudy a charaktery v obecné, filosofické platnosti. Obě tyto tendence se prolínaly v průběhu celého Staškova vývoje a spoluutvářely jeho osobitý charakter. Romantický základ uplatňoval se nejsilněji na počátku.

Stašek vstoupil do literatury verši a po dvě desetiletí u něho básnická tvorba převládala. Vliv polské romantické poezie, kterou Stašek dobře poznal za dvojího pobytu v Polsku, ovlivňoval namnoze myšlenky, obrazy i formu těchto básnických počátků. Jejich druhým hlavním impulsem byla politická a literární situace v Čechách uprostřed šedesátých let, v době, kdy nastupovali ruchovci. Verše těchto let byly naplněny patosem státoprávního boje a svobodomyšlných idejí, vyjadřovaly nejčastěji pomocí personifikací a prostřednictvím historických látek a alegorického zobrazení odboj proti národnostnímu a sociálnímu útisku. Tato politická a společenská inspirace spojená se steskem po vzdálené vlasti určovala nejsilněji i ráz Staškových básnických počátků. Hněvivé výpady proti utiskovatelům českého národa, proti bohatým vrstvám a proti lhotejnosti a nečinnosti, důvěra, že lid dosáhne svých práv, obavy o osud národa, to byly prameny, z nichž živelně tryskaly jeho verše. Hned v básni *Živý hrob*, zamýšlející se nad osudem národa a lidu, vyslovil Stašek v závěru své přesvědčení o tom, jakými cestami mohou dosáhnout práva a osvobození; do božích úst tu vkládá rozsudek:

„Rozhněval lid mne ten, a kletbu svou
nesejmu s jeho těl i s jeho duší,
dokud svou těžkou vinu nesmíří,
plamenným mečem pout svých nerozkruší.“

Tato myšlenka, že se lid musí vymanit ze svých sociálních i národnostních pout „plamenným mečem“, byla stálou myšlenkou Staškových básnických počátků. Motivy krve a boje se sice objevovaly v tehdejší poezii častěji, ale žádný básník jim nedal takový konkrétní smysl a takovou závažnost jako on. Neboť Stašek skutečně už tehdy tíhl k názoru, že jediné lidová revoluce může způsobit společenský obrat, po němž toužil a o němž snil.

Ovšem tuto svou myšlenku, z počátku nadto jen nejasně tušenou, vyjadřoval Stašek starými formami, verši přeplněnými abstrakcemi a alegorickými obrazy, které leckdy zamlžovaly jejich smysl. Reflexivní lyrika, hojně užívající personifikací a historických a biblických motivů, i epické útvary, ztělesňující myšlenku prostřednictvím obrazů bojovníků za volnost, kteří zápasí s nepřítelí společenských poměrů i s vášněmi vlastního nitra, trpěly obecností a tím,

že kupily strojené a těžko sledovatelné básnické obrazy. Je to patrné v obou knihách jeho *Básní* (1876, 1880), z nichž první obsahovala hlavně politickou a vlasteneckou lyriku a druhá dvě epické povídky, *Varoň* a *Bořek*.

Politická a vlastenecká inspirace prolínala se v Staškových verších s obrazy podkrkonošských postav, podávaných s důrazem na určitost životních situací a na podrobnější kresbu charakterů a lokálního prostředí. Hned první jeho tištěné verše, *Ž krčmy horské*, jež vyšly s podtitulem Krkonošské obrázky (Květy 1866), líčí několik svérázných postav z doby roboty, setkávajících se ve venkovské hospodě a vyprávějících stručně zajímavé a příznačné příběhy ze života. Charakteristiky lidových figurek a obrazy vesničanů planoucích vzdorem proti panstvu a proti nespravedlnosti, nebo obrazy hrdinů zařazujících se do bojů za svobodu národa a lidu, představují nejlepší stránky Staškovy básnické tvorby. I v nich se však objevuje plno nadnesených gest a jsou psány veršem, který se sice snaží o nezkrášlenou věrnost v kresbě psychologie a prostředí, ale neubrání se popisnosti obrazů a strojenosti básnického výrazu. Je tomu tak i v básních, které napsal Stašek v sedmdesátých a v osmdesátých letech (*Běla*, *Vichrové*, *Král Juan*, *Žáboj*) i ve dvou nejznámějších veršovaných pracích, který vyšly samostatně knižně, *Václav* a *Z doby táborů*. Ale přes všechny rysy poplatné době a autorovým romantickým zálibám byl přivítán první díl jeho epické básně *Václav* (1872) jako příslib realistické poezie. Neboť v tomto veršovaném románu, spojujícím obraz vesnického a salónního prostředí s milostným příběhem a s lidovým odbojem proti panskému útisku, uplatnil se nejplněji Staškův „pozorovatelský bystrozrak“ i jeho vyhraněné společenské stanovisko. Ve vývoji české veršované povídky znamenal *Václav* pokrok hlavně tím, že spínal příběh s nejužšími událostmi novodobých národních dějin: čerpal látku z osmačtyřicátého roku a z let padesátých. I další, byť méně zdařilá epická básně *Ž doby táborů* (1884) těžila z doby téměř současné: byla zarámována politickými scénami na konci šedesátých let.

V Staškově básnickém díle byl však realistický detail a výstižná charakteristika vesnických lidí a jejich životních osudů většinou přehlušován strojeností jazykového vyjádření, přeplněného dialektismy a archaismy, polonismy a ruisismy, i konvenčností básnických obrazů a představ. Proto jeho verše, třeba mají určitý význam pro zživotnění české poezie v sedmdesátých a v osmdesátých letech a třeba je v nich uložen autorův nejoprávněnější cit, působí hlavně jako doklad spisovatelova prvotního uměleckého hledání. Sám Stašek, když do jednoho svazku svých sebraných spisů zahrnul veršované práce pod titulem *Co minulo a nevrátí se víc* (1928), uvědomoval si, že mají spíše dokumentární význam než aktuální uměleckou hodnotu. Staškova básnická tvorba není vyrovnaná. Vedle působivých veršů a obrazů, silných patosem básnickova zaujetí nebo bystře odpozorovanými detaily, objevují se v ní verše, scény a představy, působící konvenčně, popisně a mnohomluvně. Staškovy

verše dosvědčují, že je psal umělec, kterému byl verš spíše přítěží než vlastní výrazovou oblastí.

Stašek sám cítil, že se v poezii neuplatňuje plně jeho schopnost bystře a přesně analyzovat lidskou povahu a kreslit s podrobnou znalostí obyčejný a typický život prostých lidí. Plodně tu na něj působil příklad ruské realistické prózy, zvláště Turgeněv, a Nerudovy Povídky malostranské, dílo spisovatele, kterého si nesmírně vážil. U ruských realistů a u Nerudy nalézal, po čem toužil: obraz skutečnosti zpodoběný věrně a tak, že nezastíral nic ze složitosti života a ze stinných stránek lidí. Pozvolna se obracel k próze. Po několika příležitostných příspěvcích fejetonistického charakteru (*Obrázky Krakova*, Květy 1866) otiskl v Lumíru povídku *Švec Matouš* (1876). Byl to drobný obrázek z podkrkonošské vesnice, soustředěný k charakteristice hluboce citově založeného a radikálního mladého ševce z dob kolem roku 1848 a končící příběhem jeho nešťastné lásky. Z tohoto vyprávění prosvítly jakoby rázem Staškovy umělecké přednosti. Zatímco veršům vadila nejvíce rozvlácnost a konvenční ozdornost, už první Staškova povídka vynikala věcností kresby, spádnou dějovostí a úsečnou dramatickostí vyprávění.

Ve druhé prozaické práci, *Nedokončeném obraze* (1878), v románu zamýšlejícím se zvláště nad vztahem inteligence k lidu, vycházel Stašek z problematiky blízké svým pracím veršovaným. Nejvíce pozornosti věnoval postavě mladého kněze Petra Labského, ztělesňujícího romantickou rozervanost, v jehož povaze přes všechno opravdové a vážné pojmání života vyniká osobní povýšenost a vypjatý individualismus. Stašek se tím pokoušel vyslovit kritický vztah k takovým představitelům inteligence, kteří sice mají bohatý vnitřní život, ale protože v nich osobní smutek a rozpory převažují nad odpovědností ke společnosti, nejsou schopni najít tvořivé a aktivní místo v životě. Tuto svou kritiku romantického vztahu k životu prováděl Stašek psychologickou analýzou hrdiny, vylíčením jeho ideálního protipólu v postavě přešlechtilého učitele Jindřicha Duchoně a především postižením jeho vztahu k lidem, mezi nimiž žije. A právě v zobrazení rázovitého vesnického života a prostých lidí z podhorské vesnice, jímž navázal na povídku o ševci Matoušovi, uplatnil Stašek nejlépe svou detailní znalost lidového prostředí a vytvořil životné postavy. Pokročil ve vývoji české vesnické prózy nad Hálkou i Světlou, kteří do svých obrazů vesnických lidí vkládali představu ideálně harmonických povah a vztahů. Staškovi lidé z horských vesnic, jeho rolníci, výměnkáři, formani nebo ševci byli kresleni s větší objektivitou, s věrnějším podáním skutečnosti, než tomu bylo dosud v české próze. Ovšem motivy, konflikty a scény, které tyto postavy spojovaly, nezapadaly často do rámce vesnického prostředí, neboť byly vytvářeny v duchu šablonovitých novelistických zápletek.

I tak skrývaly v sobě první Staškovy prozaické pokusy mnohem více vý-

vojových možností než jeho verše. Nejenže v nich byla provedena přímá kritika titánské výlučnosti romantických hrdinů, ale především se v nich mohla uplatnit největší Staškova síla: jeho schopnost pozorovat a věrně nakreslit obyčejné lidi i jeho myšlenková pronikavost. Ale přesto, že byl Nedo-
končený obraz přijat příznivě, Stašek prozaik se opět nadlouho odmlčel. Vrátil se k poezii a pokračoval v hledání schůdných cest pro novou epiku. Pouhou epizodou byly jeho pokusy dramatické, z nichž se hrála na pražském divadle veselohra *Smlouva s lichvářem* (1880), útočící fraškovitými motivy proti měšťáctví. Ale ani v divadle, ani v poezii se Stašek nedokázal osobitě uplatnit, pozvolna tuto obojí tvorbu opouštěl a uprostřed osmdesátých let začala téměř desetiletá jeho tvůrčí odmlka.

Povídkový obraz podkrkonošského kraje

Přestávka ve vývoji Staškovy literární tvorby souvisela i s vnějšími okolnostmi. Roku 1878 se přestěhoval opět do rodného kraje, do Semil, a působil tam přes třicet let jako advokát. Zároveň účinkoval aktivně v kulturním a politickém dění. Podílel se na českém kulturním životě v kraji a zastával krátce i funkci poslance na zemském sněmu, ale zanedlouho se mandátu vzdal, znechucen malicherností a nezásadovostí české buržoazní politiky. Staškova intenzivní účast na veřejném a politickém dění a jeho praxe, denně narážející na dravost německého kapitálu, který pronikal do českých oblastí a stupňoval germanizaci i sociální zbídačování prostých lidí, ovlivňovala i jeho názory. Nejenže se v jeho vědomí a cítění nerozlučitelně spojoval zápas o česká národní práva se zápasem o sociální spravedlnost, ale Stašek chápal stále hlouběji i třídní problematiku české společnosti a hledal reálné cesty, jak odstranit národní a sociální útisk. Při tomto hledání setkal se záhy s dělnickým hnutím a silně ho poutala anarchisticky pojímaná myšlenka revoluce.

V prvních letech strávených v Semilech zaměstnávala Staška cele advokacie a veřejná činnost. Avšak jenom na čas, neboť jeho bytostná touha psát se nedala umlčet. Roku 1892 začaly vycházet v Čechových Květech jeho nové povídky o osudech venkovských lidí, spojené motivem duchověrství a několika společnými postavami, a roku 1895 vyšly knižně pod titulem *Blouznivci našich hor*. Toto Staškovo dílo souznělo s hlavní dobovou tendencí naší prózy v devadesátých letech. Venkovská tematika nabyla v ní tehdy značného významu a jejím cílem byla snaha pravdivě zachytit skutečnost. I Stašek — podobně jako K. V. RAIS nebo TERÉZA NOVÁKOVÁ — snažil se podat obraz života českého venkovského lidu a postihnout jeho specifické krajové znaky. V duchu naší prózy z vesnického prostředí ukazoval jeho vysoké charakterové i mravní vlastnosti, a to i s kritickým ostnem proti měšťáckému pojetí světa.

Ale Staškův obraz podkrkonošské vesnice se zároveň vyznačoval značnou osobitostí. Staška nepřítahoval idylický klid vesnice, ale naopak napětí a novoty, konflikty a změny. Když si všímal například vesničanů, kteří hloubali nad otázkami života a nad záhadami světa, pojímal je zcela jinak než třeba A. V. ŠMILOVSKÝ. Šmilovského „rozumci“, to byli většinou starci, kteří hlásali filosofii vyrovnávající veškeré napětí a všechny nesrovnalosti a vracející se do minulosti. Naproti tomu Staškovy hloubaly vede jejich životní filosofie do nejprudšího denního ruchu, podněcuje jejich aktivitu a činí z nich radikální odbojníky. Stašek také neviděl vesnické prostředí odděleně od města a továren. V jeho perspektivě proplétala se problematika sociální a národnostní a oblast vesnického života s novým vířivým světem továren; jeho rolníci a řemeslníci setkávali se u něho s dělníky z nových textílek a shodovali se s nimi v pocitech společenské křivdy i ve společných zájmech. Záměrem Staškovy práce pak bylo zachytit proces, kterým jeho rodný kraj procházel, a zobrazit zvláštní tvářnost, jaké v něm nabývalo myšlení lidu — jeho spiritistické bloudění.

Líčené příběhy nepojednávají však o mystických oblastech přesahujících hranice skutečného poznání. Názory duchověrců a jejich osudy dávaly Staškovi jen klíč k vystižení jejich zvláštního přístupu ke skutečnosti. Tématem knihy se stal denní život, práce a myšlení charakteristické pro prosté venkovské lidi. Stašek se soustředil na zobrazení jejich soukromých těžkostí a na zachycení hospodářských a sociálních podmínek, které je přiváděly mezi spiritisty. Pojímal duchověrství jako spontánní reakci na poměry vyvolané překotným hospodářským vývojem kraje. Nejsou tedy Blouznivci našich hor dílem o spiritistech, nýbrž knihou, vyprávějící o práci a myšlení lidu a odhalující příčiny, které odváděly vesničany od církevní dogmatiky k duchověrskému mesianismu.

Staškovi se podařilo široce obsáhnout obraz života na vesnici sousedící s továrnou a ve venkovském městě. Ukázal proces jeho proletarizace (úpadek mlynáře Macha, zbídačení *Rytíře Bocha*) i zároveň bohatnutí úzké vrstvy lidí na venkově (*Paní Stouповá*). Charakterizoval selskou pýchu (starý sedlák Matěcha) a poukázal na spekulace lichvářů a právníků, využívajících možností, které poskytovalo právo obratným podvodníkům. Nezastavil se ani před zobrazením vykořisťování dělníků v továrně, bídy žebráků a lidí utrácějících majetek i lidskou důstojnost v alkoholu. Statkáři a mlynáři, obyvatelé chalup, živící se prací na poli nebo řemeslem, námezdní pracovníci na vsi a v továrně, žebráci, děti, maloměstská inteligence, to jsou postavy zalidňující Blouznivce našich hor. Stašek v nich podal doklad o tom, jak bohatství a chudoba rozdělují lidi, jak ovlivňují jejich způsob života, jejich jednání a jejich mravní cit.

Výstižně podanou charakteristiku venkovských lidí doplňuje v Staškových povídkách zpodobení jejich touhy po spravedlivějším světě a jejich tápavého

hledání východiska z osobních a společenských rozporů. Někteří nejsou schopni samostatného činu, jen sní, aniž dovedou své city a tužby uskutečnit, a nakonec se buď přizpůsobují nebo hynou (např. Petr v *Dvou horských dívkách*). Jiní bezohledně využívají všech možností, aby dosáhli majetku a moci. Někteří pak přicházejí do stánku mezi duchovërce a nacházejí osobní útëchu v názorech spiritistů. Duchovërství představuje podle Staška pro ně jednu z možností, jak lze „řešit“ rozpory soudobého života. „Blouznivci“, kteří se utíkají do stánků, ponëvadž je neuspokojovalo církevní náboženství, měli na mysli hlubokou mravní a sociální reformu. V cestě prostých venkovanů ke spiritismu odrážela se tak snaha zbavit se tíhy života a oprostít se od trýznivých myšlenek a pochyb. Duchovërství, založené na víře, že přijde spravedlivý svët a že si budou všichni lidé rovni, poskytovalo jim plnou možnost, aby do něj vložili své vysněné mravní a společenské představy. Každá postava, vystupující v Staškových povídkách, vkládá do pojmu duchovërství svůj vlastní obsah. Někteří se pod jeho vlivem polepšují, někteří rezignují a odevzdaně a bez protestu snášejí vše, co přináší život (pytlák *Housa* nebo starý sedlák *Martinec*). Jiní, například švec *Brabenec* nebo krejčí *Vrabec*, nehorovali o lásce všelidské, ale zdůrazňovali rovnost všech lidí, netajili se nenávistí k bohatým a k mocným, nesmiřovali se se svëtem, jaký byl, ale chtěli ho změnit, chtěli rozbourat všechno staré, aby mohly vzniknout nové vztahy mezi lidmi. *Brabenec* například: „Po dlouhých myšlenkových kotrmelcích a krkolomných závërcích dospěl k přesvědčení, že vykoupení ono stane se jen tehdy, až na svëtě budou samí lidé chudí, kteří nebudou žít v nádheře a přebytku; až pod tresty bude zakázáno mít bohatství a hovët si v hojnosti.“ A krejčí *Vrabec* obyčejně rozjímal „o tom, že přijde doba, kdy nebude ani boháčů, ani chudášů, kdy každý bude mít, čeho potřebuje, a to že bude to království boží na zemi.“ Ovšem tyto názory, v nichž převažovala živelnost a utopická představa o budoucnosti, byly značně mlhavé. O krejčím *Vrabecovi* sám Stašek říká: „Názory socialistické spojil v sobě s učením duchovërcův; obé se v duši jeho slilo v jakousi prapodivnou směsicí. Bylo v něm plno nesrovnalostí, plno odporů, ale jeden mocný pocit držel jako svorník všechny různorodé myšlenky pohromadě: zuřivá nenávist proti všem mocným a bohatým tohoto svëta.“

V mudrování „blouznivců“ o uspořádání svëta a v jejich nejasných a náboženskými představami zabarvených úvahách o socialismu a anarchismu odrážela se neuvëdomělá reakce venkovské chudiny na složité rozpory kapitalistického svëta a jejich nesmiřitelný odboj proti společenské nespravedlnosti. Tento vlastní sociální obsah tvoří zámërné těžišë Blouznivců našich hor. Stašek se neztotožňoval s myšlenkami svých postav — chtěl jen s pochopením postihnout opravdový a dramatický zápal, s nímž tito lidé hledali cestu k budoucnosti. V poslední povídce pak vyslovil ústy jejího hrdiny, lékaře *Voborského*, přímo kritiku spiritismu, jeho pokory a rezignace a distancoval se

tak od mystického humanismu duchověrců. Naproti tomu zdůraznil v duchu nové doby lidské sebevědomí a svou představu vtělil do výrazného hesla: „Má mravouka jest velmi krátká a všechna obsažena v přikázání: Buď hrdý!“ Tato slova v závěru tvoří ideovou pointu celé knihy. Rovněž seřazení povídek odpovídá této myšlence: od postav, které se v životě vzdávají nebo smířují s danými poměry, vede Stašek čtenáře k hrdinům, kteří se chtějí vzepřít a odstranit všechno staré.

Blouznivcům našich hor patří mezi českou realistickou prózou význačné místo také pro Staškův osobitý způsob vyprávění. Nejvíce mu záleželo na psychologickém prokreslení portrétu ústřední postavy v povídce a všechny detaily, úvahy i množství myšlenek a aforismů seskupil kolem této charakteristiky. Navíc chtěl Stašek seřadit povídky tak, aby vznikla celistvá skladba s vnitřní logikou i se společnou náladou. Přispěl k tomu nejen jednotným pohledem na život, ale také tím, že některé postavy procházejí několika povídkami. Jenom zřídka se ztrácí v popise detailů nebo v delších úvahách tempo vyprávění, anebo v složité stavbě, rozvětvené do epizod, dějová linie. Většinou postupuje vyprávění plynule a na Staškově schopnosti odstínit postup dějového proudu a skloubit s ním četné myšlenky a epizodická odbočení zakládá se půvab knihy. Snaze po živém vyprávění podřizuje Stašek i svou větu. Střídá v ní minulý čas s přítomným, jakmile dospěje k rychlým a pestrým scénám, které chce bezprostředně vylíčit, střídá dlouhou větu se složitými vnitřními vztahy souřadnosti a podřadnosti s větou krátkou a stručnou. Vytváří si osobitý jazyk: doplňuje svůj slovník dialektismy, oživuje některá zapomenutá slova nebo tvoří nová hlavně podle polštiny nebo ruštiny. Základ jeho vyprávění však představuje bohatá a pružná věta, která umožňuje, aby autor vyprávěl jako kronikář příběhy ze života, aby líčil osudy několika charakteristických postav, které procházejí porůznu v knize vyprávěním, jako procházejí v životě krajem.

Stašek tak svou zralou a vyrovnanou knihou ukázal život a problémy českého Podkrkonoší sedmdesátých a osmdesátých let. Zachytil, jak se jeho složité společenské napětí zrcadlilo v duchověrství a v anarchistickém socialismu. Ozřejmil zvláštní podobu živelného odporu lidu, jeho duchověrecké bloudění a ukázal tak článek vývoje, vedoucí přes tápavé hledání k novým společenským bojům proti „bohatým a mocným tohoto světa“. V proudu soudobé realistické prózy zobrazující život českého venkova stanul tím názorově mnohem dále než KAREL V. RAIS a společně s T. NOVÁKOVOU blížil se pochopení skutečných hybných sil vývoje české společnosti.

Na první pohled se může zdát, že Staškovo dílo, přerušované často přestávkami, přeskakuje od námětu k námětu bez hlubších organických souvislostí. Avšak ve skutečnosti je celá jeho dlouhá tvůrčí cesta spojena dvěma základními rysy. Za prvé je její směr určován snahou stále hledat aktuální tematiku a odpovídat na závažné časové otázky českého společenského vývoje v jeho různých etapách. Za druhé vyznačuje všechna Staškova díla zvláštní atmosféra vzruchu, neklidu a zápasů, spjatá s myšlenkami na odboj proti daným společenským poměrům a s hledáním cest, které povedou k osvobození národa a lidu. V tomto smyslu nebylo nic nelogického v tom, že se po Blouznivcích našich hor, po knížce o osudech vesnických lidí, obrátil Stašek k nové látkové oblasti, do ruchu továren a k problematice dělnických bojů.

Tyto otázky byly blízké Staškovi jako právníku hájícímu v mnoha sporech české občany proti bezpráví a proti expanzivnosti německých továrníků, i jako člověku, kterému odjakživa ležely na srdci sociální otázky života lidu. Z těchto zájmů a z bouřlivé nálady v devadesátých letech, kdy se pod pohybem dělnické třídy otrásal celý společenský život, kdy se v Podkrkonoší znovu a znovu opakovaly stávkové akce českých dělníků a kdy se stupňovala do krajnosti bezohlednost kapitalistických podnikatelů, zrodil se třídní Staškov román *V temných vírech* (1900), který podává další kapitolu boje lidových mas za rovnoprávnost. Pojednává o tom, jak hledali spravedlivý svět tovární dělníci a jak se spontánně bouřili proti silám, v jejichž dosud nepoznaném víru se bezděčně ocítali. Jestliže někteří „blouznivci“ vyslovovali svou touhu po lepší budoucnosti v spiritistických stáncích a jestliže byly jejich úvahy leckde spjaty s náboženskými pojmy, dělníci v Švalbachových továrnách — to je dějiště nového Staškova románu — vyjadřovali své socialistické myšlenky stávkami a přímo jako názory sociální. Socialistické a anarchistické myšlenky prolínají románem *V temných vírech* jako ústřední motiv.

V naší próze byla věnována dělníkům pozornost už mnohem dříve. Psali o nich KAREL SABINA a GUSTAV PFLEGER MORAVSKÝ, v osmdesátých letech pokračoval na jejich cestě JAKUB ARBES hlavně svým nedokončeným románem *Štrajchpudlíci* a v devadesátých letech vydal několik knížek o lidech v cukrovaru M. A. ŠIMÁČEK. Ve srovnání se všemi těmito autory vystupuje však u Staška základní odlišný rys, vyplývající z autorova vyhraněného společenského stanoviska. Stašek první viděl a zobrazil dělnickou problematiku jako součást třídního boje, z hlediska konfliktu protichůdných společenských zájmů. Přistupoval k zobrazení dané látky s vyjasněnými názory o tom, že jedině revoluční cesta může přinést řešení. Neposuzoval tedy bídu a utrpení lidí se soucitem ani s ušlechtilými míněnými radami, nýbrž „cítit s nimi všechen jejich hněv, všechnu jejich nenávisť“. Proto ho na továrním

prostředí nezajímala romantika „opuštěných“ míst a proto nezdůrazňoval na dělnicích žánrové zvláštnosti. Jeho přístup k námětu určovalo přesvědčení, že se musí změnit podmínky života dělníků, a nenávisť k tomu, co jim bránilo důstojně žít. V temných vírech je sice ještě mnoho neujasněného myšlenkového hledání, avšak dělnická otázka už není v rukou filantropického umělce, nýbrž spolubojovníka, který má živé porozumění pro bídu a nenávisť i pro skutečné zájmy dělníků.

Stašek chtěl proniknout do nitra svých hrdinů s tím, aby ukázal, z jakých zážitků a z jakých sociálních zkušeností se v nich rodí hněv, nenávisť, odboj, revolta. Zaměřil se opět na charakteristiku postav, a na jejich pestrých osudech chtěl ukázat individuální reakci na těžkosti, které musí překonávat. Soustředil se na to, aby nezakrytě vystihl křivdy, jimiž trpí, a aby ukázal, jak bouřlivě chtějí se sebe toto příkoří setřást. Příběhy jednotlivých postav představují příklady různého řešení kritického postavení dělníků. Někteří sázeli na anarchistickou akci, která by jedním rázem rozbila všechno, co je sužovalo a omezovalo, a zastránila kapitalisty a měšťáky; někteří věřili v prospěšnost jednotné organizace; jiní jen bez odporu trpěli nebo sami ukončili v beznaděži svůj život. Zobrazením rozmanitých lidských osudů a obsažností palčivých sociálních otázek, řešených v úvahových partiích knihy, chtěl Stašek dokumentárně předvést všechny soudobé rozpory, neujasněná stanoviska a názory a naznačit, jak těžko se ve spleti sil hledá východisko.

I v tomto Staškově románu jsou nejdůležitější příběhy lidí, vyprávěné stručně a střídavě, často jako samostatné povídky, nabitě událostmi a napětím. Stašek ztělesnil dělníky, maloměstské figurky s jejich pokrytectvím a sobeckým utilitarismem, představitele rakouské policie i bohaté kapitalisty (život barona Švalbacha, který zbohatl zločiny a podvody a vzmožil se od pašeráctví a pytláctví k přepychu).

Ústřední postava inženýra Benda a děj, často efektní a nápadný, jsou teprve věcí druhotnou a je s nimi spjata mnoho nevěrohodných a otřelých motivů. Vynálezce Benda, hlavní osoba románu, není vytvořen z autorovy vlastní zkušenosti, ale z jeho snění, z jeho vůle a z jeho myšlenek — a je to i postava nejméně pevná a jasná. Benda — „blouznivec“ z doby horečky technických vynálezů — neztrácí nikdy soucit s utrpením dělníků, ale ostatní je na něm mlhavé a složeno z neslučitelných rozporů. Je abstraktní a pasivní, nechá se téměř vláčet proměnlivostí vznětů a nálad a jeho jednání je tím ovlivňováno až nepochopitelným způsobem, takže jeho program „vznešené anarchie duchů“ zůstává pouze toužebným přáním nereálného fantasy.

Románu *V temných vírech*, který vyniká tímto odbojným duchem a o němž se Stašek vyjádřil, že byl psán takřka krví jeho srdce, blížila se významem jeho následující, nejrozsáhlejší kniha, román *Na rozhraní* (1908), zobrazující spletitý hospodářský, sociální a národnostní boj v malém městě. Reagoval

na dobu poznamenanou prudkými projevy dělnického hnutí a stupňovaným napětím německého a českého buržoazního nacionalismu. Pomocí motivů stávky, bídy a útisku továrních dělníků a nezaměstnaných zachytil trudné postavení tehdejšího dělnictva. Větší pozornost než v dosavadních svých dílech věnoval však i prostředí buržoaznímu: několika postavami ztělesnil politicky a národnostně rozrůzněné tendence české buržoazie. Největší hodnota románu je v zobrazení souvislostí národnostního a sociálního zápasu, jímž Stašek varovně poukázal na nebezpečí expanze německého kapitálu, na rozklad a bezmocnost české nacionální buržoazie i na mohutnějící sílu organizujícího se proletariátu. Kolem bezohledného zápasu německé a české buržoazie o stavbu továrny a kolem boje o národní charakter městečka rozestavil Stašek velkou řadu postav a postaviček, charakterizovaných hned určitě a citlivě, hned zběžně a uspěchaně, a spojil je zápletkami, které často rozvádějí vyprávění podružnými motivy příliš do šířky.

Největší síla Staškových společenských románů je v charakteristice postav a v líčení jejich osudů. Avšak sklon ke spleťitému a napínavému kombinování dějových zápletek, vyplývající z autorovy romantické fantazie, z jeho snahy poutat efektní fabulí zájem čtenářů a z potřeby spojovat dějovými motivy různorodé postavy a dospívat k řešení dané společenské problematiky, vedly zároveň k určité jejich umělecké nevyrovnanosti. Všechny Staškovy romány vyznačovaly některé společné charakteristické rysy. Vzbuzovaly dojem nejživější aktuality, neboť jejich základem je vždy závažný společenský problém, s nímž má být čtenář obeznámen. Na mnoha místech zabývá se jím Stašek přímo v debatách postav, nebo dává najevo své stanovisko úvahami vloženými do vypravování a vlastními soudy. Ale i děj a postavy mají jej svým rozestavením ozřejmit a z různých stran osvětlit. Hlavní postavy naznačují pak rozmanité reakce na dané otázky. Protože Stašek chtěl, aby přispívaly především k řešení problémů, neubráníl se ani konstrukcím, které ruší dojem pravdivosti.

Osobitý je rovněž Staškův způsob vytváření děje a zápletek. Jeho romány jsou přímo nabity dějovostí a zajímavými epizodami, osnovanými s velkou vynalézavostí a fantazií a nevyhýbají se ani užití náhodných okolností nebo vymyšlených motivů, i když se tím naruší logika některého příběhu nebo charakteru. Toto zvýraznění dějového napětí a spleťitosti fabule, jež dávalo čtenáři v běžné dobrodružné literatuře většinou zapomenout na skutečnost, sloužilo naopak Staškovi, podobně jako JAKUBU ARBESOVĚ, k tomu, aby byl čtenář přiveden k nejaktuálnější přítomnosti. Náhodné zvraty v rozvíjení fabule i konvenční scény mu usnadňovaly naznačit řešení problematiky.

V Staškových společenských románech mísí se tak bezprostřední poznání a věrné zpodobení života s postavami a s příběhy vytvářenými uvolněnou romantickou fantazií, rozumovou kombinací nebo i pomocí šablonovitých

motivů. Stýká se v nich autorova důvěrná a chápající znalost lidí s vůlí poutavě předvádět románovou formou palčivé problémy. Snaha po objektivnosti vyprávění, jež se vyhýbá zdlouhavým popisům i náládovému lyrismu, slučuje se v nich s motivy nebo slovy, v nichž převažuje nadnesený citový přízvuk nad přiléhavostí a výstižností. Smyslem těchto románů zasahujících do širokých čtenářských vrstev bylo podněcovat k přemýšlení o otázkách, jež byly obecně důležité. A nejen podněcovat k úvahám, nýbrž vést k jednání, mobilizovat k činům. Proto si zaslouží pozornost především duch, který jimi proniká. Zaznívá z něho výzva k boji za spravedlivější lidskou budoucnost a promítá se v něm opravdové hledání cest k pokrokovému řešení problémů českého národního a sociálního zápasu.

Třeba se v románech *V temných vírech* a *Na rozhraní* objevovaly pukliny mezi velkorysími záměry a mezi nevyrovnaností stylu a kompozice nebo mezi silnými realistickými scénami a mezi postavami a motivy konvenčními, buď citově nadnesenými, nebo zamlženými alegorickým a symbolickým smyslem, měly tyto společenské romány v několikerém směru velký význam. Posunuly českou prózu ke skutečně ústředním a palčivým otázkám soudobého národního vývoje. Představovaly i umělecky ozdravující tendenci, neboť se snažily o objektivnost vyprávění a o střizlivý, neozdobný styl v souladu s tušenou potřebou vymanit prózu ze zajetí rozplizlé žánrové kresby a sentimentality. Z dnešního hlediska pak podávají věrohodný umělecký dokument spleťtých vírů a zákrutů v myšlení a v životech tehdejších lidí a poskytují doklad tápa-vého hledání společenských sil a mobilizujících idejí, které by účinně vedly lid k osvobození.

Poválečná tvorba — O ševci Matoušovi a jeho přátelích

Vedle velkých společenských románů, které psal Stašek v Semilech zavalen vysilující advokátskou prací, vznikaly ještě povídky, shrnuté později do souboru *Otřelá kolečka* (1912; druhé pozměněné vydání vyšlo r. 1927 s titulem *Pozdní plamínky*). V těchto povídkách se opakovaly postavy ztroskotaných bouřliváků a snílků a vracely se v nich obrazy představitelů inteligence a lidí z vesnic nebo továren. Zamýšlely se nad nejzákladnějšími otázkami lidského života a odkrývaly „temné víry“ v nitrech lidí. Ve srovnání s vrcholnými romány je však jejich myšlenkový obsah užší a mlhavější, nepřinášejí nic významně nového.

Dříve než vydal Stašek další díla, udála se v jeho životě podstatná změna. Na podzim roku 1913, když odešel do penze, odstěhoval se do Krče u Prahy. Na čas se sice za války vrátil k advokacii (v Mohelnici), ale zbytek života pak strávil na odpočinku v krčské vile. Tam kolem něho žili noví lidé a ob-

klopilo ho přátelské ovzduší nabité podněty a energií. Stašek žil společně a v porozumění se svým synem, prozaikem a komunistickým žurnalistou IVANEM OLBRACHEM a s komunistickou spisovatelkou a redaktorkou HELENOU MALÍŘOVOU, jež okouzlovala své okolí nezištným srdcem a obětavou družností. S Olbrachtem a s Malířovou přicházel k němu široký okruh mladších pokrokových spisovatelů a kulturních a politických pracovníků, a ti všichni přinášeli s sebou nové myšlenky, nové naděje, planoucí elán. Pod dojmem světodějných událostí, které Stašek intenzívně prožíval, a pod dojmem života, který se proměnlivě rozvíjel blízko před jeho očima, probouzela se v něm čerstvá vůle a chuť k literární práci i obnovená síla podílet se na veřejném dění. Jeho jméno se objevovalo při mnoha politických akcích vedených pokrokovými kulturními pracovníky. Soudobé události, den ze dne jiné, nenechávaly jej ani na okamžik v klidu. Převratné změny naléhaly, aby srovnával své dřívější názory s novou skutečností. Veden k tomu svým okolím, svým založením a celým svým poznáním dokázal Stašek pochopit i Velkou říjnovou socialistickou revoluci jako historický zlom, kterým se otvírá cesta k uskutečnění také jeho společenských ideálů a který mění smysl a směr celého soudobého dění.

Pod vlivem událostí a v novém prostředí začal se poslední úsek Staškovy tvůrčí dráhy. Nemohl být ovšem ani snadný, ani překotný. Bezprostředně po roce 1918 strhovalo i Staška opojení národním osvobozením a naděje, že bude lehce dosaženo všeho vytouženého. Tyto naděje se však brzy rozplynuly. Stašek si uvědomoval, že se vážné sociální otázky neřeší a naopak že se prohlubují třídní rozpory. Stále zřetelnějších obrysů nabývalo jeho tušení o nutnosti velkého společenského převratu. Upevňoval se v něm názor, že jedinou cestou, po níž bude možno dojít k humanistické představě o „novém člověku“, bude cesta boje, cesta sociální revoluce. Roku 1925 Stašek napsal: „Obrovské kyvadlo dějin posunuje se nalevo. Jako všechny otázky lidstva byly řešeny bojem, tak se to má i se socialismem. Výsledek boje toho nemůže být pochybný, neboť lidstvo nevyšine se dříve na vrchol svého vývoje, dokud tělesná i duševní práce, která jediná vyrábí statky hmotné a tvoří hodnoty duchové, nezmocní se panství světa a nenastoupí po kapitalismu na své oprávněné dědictví.“*

Zjitřený sociální smysl a živé zkušenosti, racionální kriticismus a neochabující hledání společenských sil a myšlenkových proudů, které by vedly ke skutečnému osvobození člověka, přivedly Antala Staška k názorům, k nimž se žádný z jeho mladších literárních vrstevníků ani nepřiblížil, i když se Rais, Jirásek nebo Holeček také dožili dvacátých let. Zatímco se většina autorů z jeho generace cítila uspokojena splněním dávných tužeb státoprávních,

* Z kapitoly Sociální poměry v Pojizeří; Vzpomínky.

Stašek nepřestával posuzovat život podle toho, jak se splňují jeho ideály sociální. A když viděl, že se poměry v republice nemění, pokládal za nutné, aby pokračoval uměním ve svém boji proti špatnému uspořádání krásného světa. Neomezoval se na kritiku morálních nedostatků mezi lidmi, neměřil přítomnost ztracenou a idealizovanou minulostí, ale obracel se k těm silám, jež směřovaly k vytčenému cíli radikálními cestami.

Názory, k nimž Stašek od počátku první světové války šel, neodrážely se však v jeho tvorbě ani okamžitě, ani přímo. Naopak — romány, které tehdy horečně psal a otiskoval většinou časopisecky, užívaly častěji konvenčních literárních šablon, kreslily ploché charaktery a pomáhaly si strojeným dějem. V příbězích složitě splétajících postavy anarchistů a maloměšťáků, tuláků a továrníků, dělníků a inteligentů zamýšlely se nad otázkami lidského charakteru, nad problémem lidského štěstí a nad osobními vztahy lidí. Tyto nové práce, *Bratři* (Zvon 1917), *Přelud* (1918), *Bohatství* (1918), *Zápasy* (Zvon 1919), zobrazovaly se zálibou v romantické zajímavosti a s anarchistickým příděchem osobní vztahy lidí v měšťanských rodinách a spojovaly kritiku kapitalistického vykořisťování, lačnosti peněz a povrchní a vyžilé morálky s iluzivními představami o mravní přeměně tohoto života. Svou strojeností a chvatným zpracováním znamenaly v Staškově vývoji spíše krok zpět.

Avšak Staškova touha po „novém člověku“, opětovně se vracející, nabývala v nich stále pevnějších obrysů. Čím dál těsněji se spínala s vůlí důsledně přetvořena. Začátky tohoto obratu jsou spojeny s tématem války. Zprvu představoval Stašek válku jako živelnou sílu, která rozpoutává špatnost a zlo, ale zároveň poskytuje lidem lepší orientaci v životě, neboť jim dovoluje prohlédnout základní problémy soudobého života a vede je k hlubšímu poznání. Román *Stíny minulosti* (Zvon 1922), obírající se znovu otázkami mravního přerodu lidí, nelišil se mnoho od jeho ostatních tehdejších děl. Nový však v nich byl motiv vojenské vzpoury. Tato epizoda nevyznívá už jako pouhý anarchistický odboj, ale ve smyslu revolučního socialistického humanismu. Spletitost starých a nových prvků a vývoj Staškova vztahu k poválečné skutečnosti představuje nejlépe povídkový soubor *Když hlad a válka zuřily* (1924) s náměty z válečného zázemí. V některých povídkách se v charakteristice postav odrážejí autorovy iluze o tom, že se v samostatné republice začnou urychleně uskutečňovat všeobecně prospěšné změny. Například samotářský profesor, vším zklamaný a o všem pochybující, nalézá nový smysl své existence v osvobozené vlasti (povídka *Poznání*). V jiných povídkách však došlo vyjádření už nové autorovo přesvědčení, že k zajištění společenského pokroku nestačí pouze dokonalejší poznání a mravní obrození lidí, ale že k němu lidstvo dovede toliko krvavý zápas a revoluční uskutečnění socialistických společenských poměrů. Hrdina závěrečné povídky (*Shledání*), který se vrací

po válce z Ruska jako uvědomělý bolševik, rozejde se s bratrem i se snoubenkou, aby nebyl svazován minulostí a aby mohl cele bojovat za ideály revolučního proletariátu. Do jeho výroků vložil Stašek své přesvědčení, že „lidstvo může spaseno být jenom ohněm velké všezachvacující revoluce světové. Toliko v tom leží spása obrození z trosk minulosti, jež nás hrozí v rozvalinách udusit“. A v poslední větě: „Ex oriente lux“ naznačil, byť jen heslem, svou důvěru ve vítězství revoluce proletariátu.

Ovšem Staškových myšlenkový vývoj a jeho revoluční přesvědčení zrcadlilo se v těchto povídkách jen abstraktně nebo v symbolech, v rozmluvách postav nebo v jejich názorech. Obě knihy s válečnými náměty, *Stíny minulosti* a *Když hlad a válka zuřily*, vyrůstaly sice z autorova nového světového názoru, nikoliv však z přímého uměleckého poznání nové životní reality. Jakmile se však Stašek obrátil k látce, jež mu byla důvěrně blízká a známá, a jakmile ji dokázal zhodnotit z hlediska nového poměru k životu, vznikly vrcholné knihy posledního úseku jeho tvorby. Osobní zážitky, kterých se mu bohatě dostalo za dlouhého literárního a veřejného působení, a příběhy odbojníků z jeho rodného kraje, to byly dva nejhlubší a nejsilnější prameny Staškova umění. Jakmile se Stašek o tyto dva zdroje své umělecké inspirace opřel, dostaly se postavy a příběhy jeho knih do reálné atmosféry a jeho horoucné přesvědčení, že se společenský pokrok, spjatý s představou komunismu, může uskutečnit jen vzpourou a bojem, vyplynul z nich pak zcela přirozeně.

Prvním z těchto posledních zralých děl byly *Vzpomínky* (1925). Stašek do nich shrnul kapitoly otiskované porůznu s přestávkami od devadesátých let a doplnil je tak, aby tvořily celek. Snažil se podat především obraz rozmanitých prostředí, v nichž žil. Tyto memoáry vyprávěné bez sentimentality, bez zastírání nebo přebarvování minulosti a bez detailů pro čtenáře nezajímavých, zachycují obraz českého Podkrkonoší a jeho rebelantských tradic, četné osobnosti českého literárního a veřejného života, dobové umělecké i společenské názory; představují plasticky i osobnost autorovu, jeho názorový vývoj, jeho myšlenky o literatuře, názory i genezi jeho děl. Díky obsažnosti látky a věcnému a kritickému podání jsou tyto *Vzpomínky* jednou z nejlepších memoárových knih v naší literatuře.

Zpracování vzpomínek mělo přímý význam také pro samotného Staška. Umožnilo mu provést zevrubnou revizi názorů a připravit se k novým románovým dílům, která však se za jeho života dočkala už jen časopiseckého otisku. Roku 1927 vycházel na pokračování (v románové příloze *Čes. slova*) jeho román *O ševci Matoušovi a jeho přátelích*. Stašek se v něm vrátil k postavě, kterou se pokusil charakterizovat v stručném obrázku už na počátku své prozatérské dráhy (1876), ale její lidské osudy vylíčil mnohem podrobněji a pojal je nově. Ráz tohoto románu ovlivnily pak ještě zvláštní okolnosti: Stašek psal o tom, co sám pamatoval a co sám zažil, vyprávěl o lidech, o životě a o kraji svého

dětství. Ačkoliv pro čtenáře byly události v románě rozvíjené minulostí téměř sto let starou, líčil je Stašek jako události bezprostředně prožívané: psal o tom, co se mu vrylo v dětství do paměti. Tento osobní, vzpomínkový základ dal jeho historickému románu jasnost a působivost. Stašek představil dobu kolem roku 1848 a padesátá léta v širokých společenských souvislostech. Výraznými scénami a životnými postavami ukázal tehdejší ruch na vesnici a na malém městě. Hlavní pozornost však věnoval charakteristice ústředního hrdiny. Se svěží názorností vylíčil divokou a veselou Matoušovu povahu, jeho prudkou odbojnost i pevný a nepoddajný charakter, jeho nenávisť k pánům a k útisku a jeho niterný smutek. Sledoval jeho stále uvědomělejší revolučnost, postupující od snění o šťastné budoucnosti přes anarchistické myšlenky k názorům socialistickým a zároveň zachytil Matoušův niterný život, proměnlivost jeho nadějí a zklamání ve vztahu k Růze, neustále zasahující do jeho osudu. Švec Matouš, stíhaný neustále opětovanými ranami, příkořím a bolestmi citovými, zůstává nezkrúšen a nalézá nakonec nejpevnější oporu v souдруství dvou kamarádů, zběhlého kněze a dělnického revolucionáře. Myšlenka revoluce a idea komunismu prostupující celým románem je pak významně připomenuta i závěrečnou pointou — obrazem Matouše, prchajícího před zatčením do ciziny s Komunistickým manifestem v rukou.

Spolu se zvláštním způsobem vyprávění, přesným v charakteristice postav, osvěžovaným humorem a ironií a sytým dějovostí, dává největší uměleckou hodnotu této knize Staškův poměr ke skutečnosti. Slučuje se v něm vyrovnaný a moudrý pohled na život, pohled chápající jeho spletitost a těžkosti, se zářivým snem o svobodné budoucnosti člověka a o lidské rovnosti, s důvěrou v jeho uskutečnění a s vědomím, že lze k této budoucnosti dospět jen cestou boje a obětí. Vyjadřuje přesvědčení, že „není daleko od pravdy ten, kdo tvrdí, že každý opravdivý a skutečný pokrok k lepšímu musil být krví vykoupen, musil být revolucemi a vzpourami vybojován“.* Etos knihy tak spočívá v myšlence, že plný smysl dává životu boj za lepší budoucnost lidstva, a v neiluzivním optimismu, který z tohoto názoru vyplývá. V tomto duchu vyznívá také závěr celého příběhu: kniha sice končí Matoušovou osobní tragédií a jeho nuceným útekem z vlasti, ale tato porážka je představována jen jako epizoda, jako jedna tragická a hrdinská etapa na cestě k budoucímu vítězství.

Vyprávění O ševci Matoušovi a jeho přátelích, líčící historickou látku, je Staškovou nejzdařilejší knihou. Avšak Staška nepřestával lákat záměr (který měl tehdy na mysli také IVAN OLBRACHT, když psal Annu proletářku) vyslovit naději a jistotu, že se revolucí zrodí nová společnost, pomocí příběhu, který by byl současný. Nejprve rozepsal s HELENOU MALÍKOVOU pětiaktové drama a krátce před smrtí začal psát román. Roku 1931 jej otiskoval na pokračování.

* Doprovod a vysvětlení k románu O ševci Matoušovi a jeho přátelích (České slovo 1927).

čování v týdeníku *Letem světem* pod titulem *Dozvuky* (knižně vyšel až r. 1960). Jeho děj, spadající časově do posledních předválečných týdnů a do let první světové války, je umístěn opět do spisovatelova rodného Podkrkonoší. Vypráví o tom, jak se lidé v několika obcích, rozníceni hladem a válečným utrpením, vzbouří, jak se sami chopí moci, aby ustavili vlastní komunu, a jak je nakonec jejich hrdinský odboj krvavě potlačen povoláním vojskem. Spletitý a strojený děj románu prostupuje věrná kresba života na malém městě a na vesnici za první světové války. A toto spojení obrazu života a lidí (zejména maloměstácké typy) s vysněným obrazem revolučních bojů, s podivuhodnými postavami urputně sledujícími svou utkvělou myšlenku nebo strhovanými živelnou silou vášní a s fabulací, využívající souhry náhod, dává *Dozvukům* opět atmosféru dobrodružného vzruchu, blízkou jeho společenským románům z počátku století.

Svůj poslední román věnovaný tématu revoluce a ztělesňující sen o ní, nestačil však už Stašek dokončit. Zemřel v Krči v osmaosmdesáti letech 9. října 1931. Závěrečnou kapitolu románu, pár stránek, které už neměl sílu napsat sám, dokončil podle otcova plánu Ivan Olbracht. Přestože však psal Stašek tuto svou knihu ochabující rukou, nezaznívá z ní ani rezignace, ani stesk; je proniknuta optimistickým názorem a je výrazem jeho neslábnoucího aktivního vztahu k současnému životu.

Spisy A. Staška jím uspořádané vycházely v letech 1920—24 (*Unie*, 7 sv.) a v letech 1925—28 (*Česká beletrie*, Praha, 18 sv.). Od roku 1955 vychází v SNKLHU výbor ze Staškových spisů, s doslovy L. Lantové, Zd. Pešata, M. Pohorského a Zd. Tyla. V NK vyšlo *O ševci Matoušovi a jeho přátelích* (1952, s doslovem I. Olbrachta). Pro Národní klenotnici připravil I. Olbracht výbor *Z blouznivců našich hor* (1940, s předmlouvou).

Životopis Antala Staška byl uveřejněn v Památku Lepařova gymnasia v Jičíně (1933). Dílčí příspěvky k poznání A. S. přináší sborníčky, vydané v Semilech (1957, 1960).

O Staškově poezii a próze psal Jan Neruda, Jos. Durdík (*Kritika*, 1874) a El. Krásnohorská (*Výbor z díla*, II. 1956).

Ze studií jsou důležité nekrology F. X. Šaldy (*Zápisník* 1932) a Jul. Fučíka (*Stati o literatuře*, 1951), články a doslovy I. Olbrachta (v knize I. Olbracht o umění a společnosti 1958).

Dílem A. S. se několikrát zabýval také M. Hýsek (*Naše doba* 1914; *Lumír* 1923), který v roce 1933 vydal o A. S. knižní práci, shrnující základní údaje a bibliografii. Nově se pokusil problematiku Staškova díla objasnit K. Polák v monografii *O Antalu Staškovi* (1951).